

А.Ж. Жалмурзина¹, Ж.С. Мажитова²

¹ *КеАҚ «Астана медицина университеті»*

әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының оқытушысы,

² *КеАҚ «Астана медицина университеті» әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы*

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМНІҢ ТАРИХИ БАСТАУЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ фольклорындағы патриотизм мәселелері көтеріледі. Авторлардың пікірі бойынша, тәуелсіз Қазақстанда патриотизм өзінің көкейкестілігін жоймағандығы туралы баяндалады. Мақалада қазақ патриотизмі фольклордың бірнеше жанрлары арқылы сипатталады – мақал-мәтелдер, эпостар, жырлар және т.б. Авторлар фольклордың патриоттық өсиет-өнегелері, батырлық эпостары, ерлік пен жанкешті әрекеттерінің қасиеті зор деген қорытындыға келеді. Сонымен қатар, халқымыздың санасына сіңіру, жан-жақты насихаттау – бүгінгі күн мұраты, мемлекет алдында тұрған ең маңызды мәселелердің бірі деп тұжырымдайды.

Түйін сөздер: *Қазақстан тарихы, фольклор, патриотизм, жырғау, шешиендік сөздер.*

Жалмурзина А.Ж.¹, Мажитова Ж.С.²

¹*преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин*

НАО «Медицинский университет Астана»

²*доктор истор. наук, профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин*

НАО «Медицинский университет Астана»

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ГОСУДАРСТВЕННОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО ПАТРИОТИЗМА В КАЗАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ XIX ВЕКА

Аннотация

В статье поднимаются вопросы о патриотизме в казахском фольклоре. По мнению авторов, в независимом Казахстане патриотизм не утратил своей актуальности. В статье казахский патриотизм описывается несколькими жанрами фольклора – пословицами, поговорками, эпосами, сказаниями и т.д. Авторы приходят к выводу, что фольклор обладает большим свойством патриотических ценностей – воспитанием нравов, героических и самоотверженных действий. Вместе с тем, авторы считают, что всесторонняя популяризация идей патриотизма – это важная задача сегодняшнего дня, один из важнейших вопросов, стоящих перед государством.

Ключевые слова: *история Казахстана, фольклор, патриотизм, жырғау, ораторские слова*

A.Zh. Zhalmurzina¹, Zh.S. Mazhitova²

¹ *lecturer of Department of Social and Humanitarian Sciences*

JSC «Astana Medical University»

² *professor of Department of Social and Humanitarian Sciences,*

doctor of history,

HISTORICAL ORIGINS OF STATE AND NATIONAL PATRIOTISM IN KAZAKH FOLKLORE OF THE XIX CENTURY

Abstract

The article outlines the problem of patriotism in Kazakh folklore in Kazakhstan, which does not eliminate its relevance. One more genre of Kazakh folklore, one of the most prominent Kazakh folklore patriotisms, is a very good idea that the proverb finds its solution. Generally speaking, folklore patriotic traditions, heroic epic poems, heroic and sincere expressions of our heroic epic poems are the most important issues facing the state today – absorbing the formulative essence of our proverbs.

Keywords: *history of Kazakhstan, folklore, patriotism, zhyrau, oratory.*

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Конституциясының бірінші бабының екінші тармағында республика қызметінің түбегейлі принциптерінің біріне қазақстандық патриотизмді жатқызуға болады [1, 3 б.]. Бұл бапта бүкіл Қазақстан Республикасының азаматтарын өз отанын сүйуге, оған жан-тәнімен беріліп, оның игілігіне қызмет етуге шақырады. Былайша айтқанда, конституциялық талап республиканың қауіпсіздігі мен оның тәуелсіздігін нығайту әрбір азаматтың патриоттық сезімдерін күшейтумен тығыз байланысты. Себебі, көрнекті ғалым С.Өзбекұлы айтқандай: «...тарихтан сабақ алмай оның бай тәжірибесін үйренбей, көкейге түймей нағыз патриоттарды тәрбиелеу мүмкін емес. Тәрбиенің басы – тарих, сол арқылы патриотизмді күшейту қажет. Патриотизмі жоқ халықтың ұлт қауіпсіздігі өте осал, әлсіз» [2, 8 б.]. Осыған байланысты әр халықтың тарихи дамуы өзіне тән мәдени, саяси, құқықтық, этикалық құндылықтарды қалыптастырады. Сол арқылы кез келген ұлт өзінің сапалы қасиеттерін, мінез-құлықтары мен моральдық ерекшеліктерін дараландырады, ұлттық символдық көріністерін, мәнін, мазмұнын, формалық ұғымға айналдырады. Себебі, патриотизмнің «қарапайым байқаушыға аңғарылмай-тын ішкі қозғалысы мәні, сипаты ашылады, нысан мәнге сәйкестендіріледі. Форма мәнді, мән формалы» [3, 9 б.]. Осы тұрғыдан алып қарағанда, патриотизмнің мәнін түсініп, оны формаға айландыру үшін бізге тарихи сананы қалыптастыру қажет. Бұл мақсатқа жетуде қазақ фольклорының рөлі өлшеусіз деген ойға келуге болады.

Материалдар мен әдістер: Мақаланы жүзеге асыру үшін зерттеу әдістері мен стратегиясын анықтау өте маңызды. Тарихи-құқықтық зерттеудің көптеген стратегиялары мен әдістері бар. Нақты жағдайды зерттеу – бұл бір немесе бірнеше жағдайдың егжей-тегжейлі сипаттамасын беруге бағытталған сапалы зерттеу нысаны. Байқау – зерттеуші зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес байқалатын қоғамға тән мінез-құлықты, фактілерді, оқиғаларды немесе оқиғаларды белгілі бір ережелерге сәйкес тандайтын, даулайтын, тіркейтін және кодтайтын әдіс. Қоғамдық өмірдің белгілі бір саласындағы құқық пен мемлекет тарихының пайдалылығы мен тиімділігін талдауға, жоспарланған өзгерістердің салдарын болжауға мүмкіндік беретін жалпы ғылыми диалектикалық таным әдісі. Әлеуметтік-мәдени талдау әдісі, соның арқасында проблема әр түрлі жағынан зерттелетін болады. Бұл әдіс тек құқықтық құралдарды ғана емес, білімнің байланысты салаларының жетістіктерін дәлелдеуге мүмкіндік береді. Осы әдістің арқасында нормативтік новеллалардың құқықтық аспектілерін ғана емес, оларды енгізудегі әлеуметтік-экономикалық салдарды да ескеруге болады.

Нәтижелерді талқылау: Белгілі қайраткер А.Асқаров осы мәселелерді ескеріп былай деп атап көрсетті: «Дүниеден өткендерге бедел-абыройдың керегі жоқ, бірақ олардың істері мен ардақты есімдері бүгінгі ұрпаққа керек қой. Патриотизмнің ұлттар тарихында қалыптасатынын ұмытпау керек. Егер ұлт, өзінің болашағына қам жемесе, онда өзінің бүгінгі ұрпағының қамын ойлаған жөн. Жұрт кейде мұны да ұмытып кетеді» [4].

Дүниежүзілік өркениет әр халықтардың тек өзіне тән символдық, мазмұндық көріністерімен ерекше-ленетін қасиеттерін сипаттайды. Патриотизм әр ұлттың ауыз әдебиетінен, заңнама жүйелерінен, идео-логиядан, психологиядан және азаматтарының қимыл әрекеттерінен анық байқалады. Мысалы, белгілі этнограф Ю.В. Бромлей осы мәселелер туралы өз еңбектерінде былай деп атап көрсетеді: «Одну из сторон национальных явлений составляют этнические свойства. Под последними подразумеваются национально-специфическое, проявляющееся, прежде всего, в повседневной культуре, в обычаях, нормах поведения, а также особенностях психического склада, в частности, в ценностных ориентациях» [5, 56 б.]. Былайша айтқанда, ұлттардың этикалық ерекшеліктері, соған байланысты қалыптасқан фольклор, әдет-ғұрып, дәстүр, патриоттық сана, тәсіл, өсиет сияқты ұғымдар таптық сипаттан алғанда, мәңгілік сипат, қасиеттерге ие. Ғылыми мағынада аталмыш көріністер Американың социологы Т.Парсонстың тұжырым-дары бойынша «этикалық топтар десоциализацияланған» [6, 37-38 б.]. Сондықтан, осыған байланысты әр халықтың тарихи дәстүрі, даму эволюциясы өзіне тән патриотизм мен ұлттық сипаттарын қалыптас-тырады.

Зерттеу нәтижесі: Адамдардың мақтанш патриоттық сезімдерінің пайда болуы адамзат тарихының терең қойнауына кетеді, тамырларын тереңнен алады. Бізге жеткен фольклор, эпос, аңыз, ертегілерден ата-бабаларымыздың сезімдері мен істерін көз алдымызға елестетуге болады. Мысалы, дүниежүзілік маңызы бар «Игорь жорығы туралы сөз», «Жолбарыс терісін жамылған витязь», «Давид Сасунский», «Калевалла», «Лэйлэ Мәжнүн», «Фархад және Шырын», «Шахнаме», «Көреғұлы», «Манас», «Алпамыс», «Қобыланды», «Рүстем дастан» және т. б. көптеген эпикалық шығармалар осы күнге дейін әр халықтар-дың ұлттық мақтанштары, патриотизм рухын себетін және қалыптастыратын бай мұралары болып саналатыны күмән келтірмейді.

Не себептен патриотизм және ұлттың мақтанышы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, санаға сіңген, тұрақты сезімге айналды? Себебі, оның кейбір сипаттары жалпы адамзаттық мағынаға ұласты. Ондай сипаттарға отанды сүю, тілге құрмет көрсету, әдет ғұрыптарға құрметпен қарау және т.б. ерекшеліктер жатады. Патриотизм мен ұлттық мақтаныш дәуірдің ауысуына байланысты өзгерістерге де ұшырауы мүмкін, бірақ олардың бәрін бір құрылысқа жатқызуға болмайды.

Сондықтан өзінің мәні жағынан патриотизм және ұлттық мақтаныш көп жағдайда нормативтік, реттеуші және баға беру қызметтерін да толығымен атқарады. Бұл сезімдер адамдардың мінез-құлқын айқындайды, онда адамдардың әрекеттері мен тілектері қалыптасқан. Осыдан патриотизм мен ұлттық мақтаныштың қоғамның жалпы прогрессивтік бағытта дамуында белсенді рөлі анық байқалады.

Патриотизм мен ұлттық мақтаныш – ұлттық сезімнің прогрессивтік сипаты. Ол әрқашан ұлттың тарихи дәстүрімен, фольклорымен тікелей байланысты. Сондықтан фольклорды терең зерттеу, оны санаға сіңіру арқылы ұлттың, әсіресе мемлекет қызметкерлерінің патриотизмін арттыру бүгінгі күн тәртібінде тұрған ең көкейкесті мәселелердің бірі. 1999 жылы шілденің 23-ші жұлдызында қабылданған Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» заңында мемлекеттік қызметтің қағида-ларының ішінде Қазақстандық патриотизмге негізделетіні айқын көрсетілген [7, 39 б.].

Қазақ фольклоры көптеген құрамдас бөліктерден тұрады, тамырын ғасырлардың терең қойнауына тартады және патриоттық рух пен сезімдерге өте бай. Отанды сүю, оған қызмет ету, ел намысын қорғап, жеріне, ұлтына жан-тәнімен берілу арқылы оның ұлттық қауіпсіздігін қорғау фольклордың барлық жанрларынан айқын көрініс берді. Фольклор патриотизмнің нағыз қайнар көзі, саяси, құқықтық, этникалық тәрбиенің нағыз іргетасы.

Қазақ фольклорының құрамдас бөлігі болып саналатын қазақ эпостарында патриотизм асқан салтанат және санаға қайсарлық пен батырлық, мемлекеттің территориялық тұтастығы мен ұлттың бостандығын қорғау идеясы үлкен мәселе ретінде баяндалады, оның бастауы, қайнар көзі түрік қағанаты заманынан қалған «Күлтегін» ескерткішінен тамыр тартады [8, 18 б.]. Осыдан бір мың жылдардан асқан уақытта жазылғанына қарамастан оның мәтіні осы күнге дейін патриотизмнің символы, ерлікке, батырлыққа жігерлендіретін идеология деп қабылдауға әбден болады. Жазбада түркі халқының көсем-дерінің даналығымен қатар патриоттық рухтарының өте жоғары дәрежеде болғаны тасқа қашап жазылған. Бұл фольклордың үлгісі саяси-құқықтық ой-пікірдің тарихында тұңғыш болып патриотизмнің үлгісін келер ұрпаққа ұран етіп қалдырған. Сол заманның кеменгер қолбасшылары мен дарынды, абыз тұлғары тек патриотизмнің негізінде ұлы Түрік қағанатының жері кеңейіп, жаулары тізе бүгіп, халықтың әл-ауқаты жақсарғанын тасқа қашап жазып кеткен.

Күлтегін ескерткішінде патриотизмге байланысты мынадай идеялар бар:

Түркі, халқы үшін
Түн ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым
Өліп-тіріліп
жерді ұлғайттым.
Халықты көтермек боп
Өлімші халықты тірілттім,
Жалаңаш халықты тоңды,
Кедей халықты бай қылдым.
Аз халықты көп қылдым
Тату елге жақсылық қылдым [9, 50 б.].

Қазақ фольклорындағы патриотизм мәселелері әйгілі батырлар жырларынан да асқан шеберлікпен, ұлтының рухын, намысын көтеретін деңгейде баяндалады. Ауыз әдебиетінің бұл саласын мұқият зерделеп қарасақ, оның мазмұнынан тұнып тұрған патриотизм идеяларын аңғарамыз. Батырлар жырында патриотизм әрқашан да батырдың жанкешті, ерлік істерімен тікелей байланысты. Елінің тәуелсіздігі мен бостандығы үшін жауға қарсы жан аямай соғысу, түн ұйқысын төрт бөлу, ат үстінде күнелту – патриотизмнің нағыз айғағы. Осыған байланысты қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі батырлық эпос-тарында көшпелі қоғамның ішкі қайшылықтары мен шиеленістері барлық қырынан, ашық мағынада баяндалмайды. Бұл көріністер көп жағдайда эпос мазмұнында елеусіз қалған деп айтуға болады. Осы мәселе туралы эпостың теориясын зерттеуші, белгілі филолог-ғалым Ш.Ыбраев мынандай қорытынды жасайды: «...эпостарда көшпелі қоғамның қайшылықтары, әлеуметтік теңсіздік жан-жақты ашылып көрсетілмейді. Жалпы бұл батырлық жырлардың жүгі емес.

Эпос идеясы бір бағытқа, бір мақсатқа бағыт-талған. Ол идея әмбеге (хан, бай, кедей, құл, шешен, батыр, бек, кәрі, жас, т.б.) бірдей көшпелі дәуірді, көшіп-қонып жүрген елді, оның жері мен суын, қалыпты тіршілігін, дінін, тілін, әдет-ғұрыпын, шаруа-шылығын, түсінік көзқарасы мүлде бөлек жаудан қорғау болып шығады» [10, 197 б.].

Ел басына күн туған шақтарда қазақ эпостарындағы патриотизм идеясы батырлардың қимыл-әрекеттерінен, жаумен айқасуынан және соның нәтижесінде батырлық істерінен анық көрініс табады. Елдің, халқының тыныштығын, бостандығы мен тәуелсіздігін қорғау патриотизмнің нағыз лейтмотиві. Мысалы, «Ер Тарғын» эпосында Тарғынның патриотизмі былай суреттеледі:

Кеудеден жаны кетпесе,
Әл, қуаты бітпесе,
Тарғын намыс берер ме?
Қабағы тастай түйіліп
Аллалап Тарғын шабады.
Бөріктіре қырады
Талай қалмақ құлады.
Қысылдау, батыр қысылды,
Қысылмай батыр не қылсын,
Сауытын канға малшыды?
Қыялай тартып қылышты,
Жалғыз жаумен ұрысты.
Ердің жаудан қашуы
Шариғатта дұрыс па?
Көп қалмақтың басына,
Атпайтуғын түн болды,
Ер жігітке сын болды.
Қорамсақтан суырды
Қуалай тартып садақты-ай.
Келген қалмақ көп еді.
Көп те болса қалмақтан,
Алты күн айғай салғанда,
Азғантай қалды адақтай.
Санын садақ үзген көп қалмақ
Сынған санын сүйретіп,
Тарғынның қуысын көрген соң
Қашты сайға сылтықтай [11; 42, 43, 44 б.].

Қазақ эпосындағы «Қамбар батыр» жырында да патриотизм мәселесі кең көлемде, терең мағынамен баяндалған. Қамбардың елін, жерін сүюде, оған жан-тәнімен берілуі, оның өзі кедей бола тұра, елін асырауы, адамдарға тамақ тауып беруі, сол жолда барлық қиындықтарды жеңе білуі:

Алпыс үйлі Арғынның,
Тоқсан үйлі Тобырдың
Ашыққанын тойғызды.
Батыр туған Қамбардың
Тимеді жоққа зиянды»,

– деп баяндалады «Қамбар батыр» эпосында. Ал ұрыстағы батырлық патриотизм Қамбарды нағыз ел батыры, намыс үшін жанын қиюға дайын екенін үлкен теңеулермен суреттейді. Оның патриотизмі халық рухынан қуат алады, ел намысын қорғауға бағытталады.

Жалпы алып қарағанда, «Қамбар» жырында да, «Алпамыс» пен «Қобыланды» жырларындағыдай, қазақ халқының моңғол және жоңғар басқыншыларына қарсы күрес жүргізген дәуірді суреттеуі батырлық жырдың (эпостың) жанрлық ерекшелігін көрсетеді», – деп атап көрсетеді қазақ фольклорының тарихын зерттеуші-ғалым Н.С. Смирнова [11, 92 б.].

Сонымен қатар, қазақ эпостарындағы патриотизм мәселесі тарихи жалғастық арқылы хандық дәуірде де кең көлемде дамығанын аңғартады. Бұл кезеңдегі ауыз әдебиетінде көтерілген патриотизм мәселелері қазақ эпосының батырлар жырындағы жиындық образ арқылы абстракциялық теңеумен бір адамның басына батырлық қасиеттер мен ұлтжандылықты жиып беру арқылы емес, керісінше,

тарихта нақтылы ғұмыр кешкен данағой хандар мен батырлардың қимыл-әрекеттері арқылы анық байқалады. Хандық дәуірдегі патриотизмнің шыңы деп Ақтамбердінің (1675-1768) шығармаларын айтуға болады. Оның «азғантай қазынасының өзі афоризмдерге толы өлең-толғаулары батылдыққа, ізгілікке, патриоттық, күй-сезімдерге толы» [11, 211 б.] Атап айтқанда, Ақтамбердінің «Күмбір-күмбір кісінетіп» деген жырында шапқан жауға өліспей беріспеу, елін жерін қорғау да қазақ халқының патриотизмге шақыру арқылы басқыншыларды жою мақсатын көздейді. Соның нәтижесінде, Ақтамбердінің патриотизмі ел ұранына айналады. Ол былай деп тебіренеді:

Күмбір-күмбіркісінетіп,
Күренді мінер ме екенбіз,
Күдерінен бау тағып,
Ақ кіреуке киер ме екенбіз!
Жағасы алтын, жеңі жез,
Шығаршығы торғай көз,
Сауыт киер ме екенбіз!
Ор қояндай жүгінтіп,
Жолбарыстай шұбарды
Таңдап мінер ме екенбіз!
Сол шұбарға мінген соң,
Қоныраулы найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып,
Қол төңкерер ме екенбіз!
Жалаулы найза жанға алып,
Жау қашырар ма екенбіз! [11, 73 б.].

Қорыта айтқанда, қазақ фольклорындағы патриотизм мәселелері тәуелсіз Қазақстанда өзінің көкейкестілігін жоймақ емес. Керісінше, батырлар жырындағы ұлтжандылық, ерлік пен қайсарлық ұлт намысын асқақтатады, халықты патриотизм рухында тәрбиелеуге рухани дем береді. Себебі, Қ.Жұмалиев пен М.Габдуллиннің пікірінше: «Халық сол жырлар арқылы өткен дәуірлердегі ер ұлдардың батырлықтарына сүйенеді. Олардың ерлік, патриоттық салт-дәстүрлерін жастарына үлгі, жауына айбар етеді. Біз өмірге бүгін ғана келеміз жоқ, елдік қалпымыз, ерлік салтымыз бар елміз, сол елдік үшін қырқысқан тарихи күрестердің айнасы – осы жырларымыз дегендей болады [12, 22 б.].

Қазақ патриотизмінің ең биік шыңы фольклордың тағы бір жанры – мақал-мәтелдерден өзінің шешімін тапқанын айтып кеткен жоқ. Мақал-мәтелдер қазақ халқының тұрмыс салтына, географиялық жағдайлары мен этникалық ерекшеліктеріне сай қалыптасқан қағида, талап және сөз өнерінің көркемдік мазмұнын, мәнін байытатын, нәрін арттыратын әлеуметтік саяси-құқықтық даму тәжірибесінің математикалық формуласы. Коммунистік-тоталитарлық жүйе тіпті мақал-мәтелдерді толыққанды зерттеуге бар идеологиялық мүмкіндіктерді пайдаланып, қолдан келген кедергілерді жасап бақты. Белгілі фольклор зерттеуші Ш. Ыбраев осы мәселе туралы былай деп атап көрсетті: «Кезінде саясатқа жалтақтап жүріп, «Батырлар жыры», «Мақал-мәтелдер», «Тұрмыс-салт жырлары», «Ертегілер» деп алты жеті жанрды ғана айттық. «Құдай-ау, бұл қайдан шыққан?», деп қарасақ, орыс фольклоры оқулықтарында солар ғана бар екен. Соларды үлгіге алған түріміз екен. Ал олай істемей, «жоқ, бізде бұлардан да басқа діни дастандар бар, ғашықтық жырлар бар, шешендік сөздер бар, анау бар, мынау бар», дейін десек, саясаттан қорықтық па, әлде сол кездегі дәрежеміз сондай болды ма, әйтеуір бұғып қалдық. Ал енді қазір егеменді елміз. Тарихымызды, мәдениетімізді қалай зерделеуді ешкімнен сұрамайтын кезде неге бұлай тартыншақтап отырғанымыз түсініксіз.

Біздің ата-бабаларымыз өзінің барлық рухани арман-мүддесін, ойлаған ойын, тіпті дәрігерлік ісіне дейін ауыз әдебиетінің ішінде қалдырған. Мұның алты-жеті емес, жүздеген жанрлары бар» [13]. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазақтың мақал-мәтелдерінің де бай рухани, патриоттық қазыналары, құқықтық тәрбиелік мәні әлі толық мағынада және терең деңгейде зерттелген емес.

Талдау жасап қарасақ, мақал-мәтелдер өмірдің барлық саласын қамтиды, мыңжылдық даму тәжірибесінің жемісі: атап айтсақ мақал-мәтелдер имандылық, адамгершілік, үлкенді сыйлау, моралдық сияқты жалпы адамзат қалыптастырған құндылықтарды насихаттап ғана қоймай сонымен қатар, оларды өмірдің тыныс-тіршілігінің, қажеттілігіне, қағидаларына айналдырады. Осы тұрғыдан алып қарағанда мақал-мәтелдің патриотизмді қалыптастырудағы рөлі өлшеусіз, терең философиялық мәні бар. Тарих ғылымдарының докторы, профессор С.Дорженов мақал-мәтелдердің патриоттық тәрбие берудегі рөлі туралы мынандай ой-пікір білдіреді: «Ал енді патриоттық тәрбиеге келейік. Сірә мұның өзі алаш арасында тәрбиенің тәрбиесі болғанға ұқсайды. Себебі қазақ жері қашан да көршілес

елдерді қызықтырған ғой. Сондықтан олар біздің байтағымызды жаулап алу пиғылынан ешқашан арыла алмаған. Мұндай жағдайда қолына қару ұстауға жарайтын азамат атаулының бір ғана мақсаты – елін, жерін қорғау болғандығы тағыда шындық.

Қазақ қазақ болғалы өзінің ата-бабасының жерін сырт жаудан қорғау, жәй ғана қорғау емес, оған жанын пида ету нағыз ақ өлімнен мықты ерлік болғанын кім жоққа шығара алады?! Бүкіл қазақ еліне әйгілі батырлардың ғана тізімін келтіріп, қысқаша өмірбаянын жазсақ, том-том кітап болары сөзсіз. Ал енді ру көлеміндегі, белгілі бір аймақтан асып аты таралмаған батырлардың тізімін, сірә, ешкім ешуақытта жасай алмас. Сондықтан болар, халқымыз ел-жұртын сүюді: «Отан үшін күрес-ерге тиген үлес», «Ерінен айрылған көмгенше жылайды, елінен айрылған өлгенше жылайды», «Отанға опасыздық еткенің, өз түбіне өзің жеткенің» дегендей мақал-мәтелдер арқылы баулиды.

Абзалы, «Қазақтың патриоттық тәрбиесі» деген арнайы тақырыпқа диссертациялар, кітаптар жазылса, көптік етпес еді. Өйткені батырлық халқымыздың ұғымы да патриоттықпен синонимдес. Бұған: «Батырдың атын жау шығарады, шешеннің атын дау шығарады», «Ер жігіт өзі үшін туады, ел үшін өледі», «Қорқақтың қатыны болғанша, батырдың жесірі бол» деген халық даналығы айқын мысал бола алады» [14, 34 б.].

Қазақ халқының мақал-мәтелдерінде патриотизм рухын себетін қағида, өсиеттер өте көп. Олардың барлығы тарих тәжірибесімен дәлелденген, болашақ дамуға да мол ықпал ететіні даусыз. Патриотизмнің бір көрінісі отанды жан-тәнімен сүю болып табылады. Осыған байланысты қазақ халқында «Отан оттан да ыстық», «Отан отбасынан басталады», «Отан үшін күрес – ерге тиген үлес», «Отан үшін отқа түс, күймейсің», «Туған жерге туын тік», «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Еліңді сүйсең ерлік істейсің» сияқты көптеген мақал-мәтелдер қалыптасқан [15; 4, 7 б.]. Байқап қарасақ Отан, оның тәуелсіздігі үшін күресу, туған жерді жан-тәнімен сүю, оның территориялық тұтастығын қасық қаның қалғанша қорғау, оған мүлтіксіз қызмет етуді қазақтың мақал-мәтелдері патриотизммен тығыз байланыстырады. Нағыз патриот отан сүйгіш, ел басына күн туған сәтте жанын пида етуге дайын тұратын, батырлық істерге баратын адам. Тамырын ғасырлар қойнауынан тартатын қазақтың мақалдары сол қасиеттер мен әрекеттерді тілге тиек етеді және дәріптейді.

Сонымен қатар қазақ фольклорындағы мақал-мәтелдер Отанға, елге опасыздық, сатқындық жасаған адамдардың да өз бағаларын беріп отырған және олардың бәрінің әрекеттерін жеккөрінішті, қылмыстың ауыр, кешірілмейтін түріне жатқызып отырған. Мысалы: «Отанға опасыздық еткенің, өз түбіне жеткенің», «Опасызда Отан жоқ», «Отанын сатқан – ант атқан», «Елін сатып асаған, екі-ақ күн жасаған» [15, 7 б.] – сияқты халық мақалдары бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның қылмыстық кодексінің 165-ші бабынан өзінің шешімін мына мағынада тапты: «Мемлекеттік опасыздық, яғни соғыс уақытында немесе қарулы жанжал кезінде жау жағына өтіп кетуден, сол сияқты шпиондық жасаудан, мемлекеттік құпияны жатқа беруден не Қазақстан Республикасында қарсы дұшпандық әрекет жүргізуден, шетелдік мемлекетке, шетелдік ұйымға немесе олардың өкілдеріне өзге де көмек көрсетуден көрінген, Қазақстан Республикасының азаматы Қазақстан Республикасының сыртқы қауіпсіздігі мен егемендігіне нұқсан келтіру немесе әлсірету мақсатында жасаған қасақана әрекет» [16, 95 б.]. Мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ету, опасыздар мен сатқындарды жазалау мақал-мәтелдермен сот прецеденті ретінде билер сотына шешімін табатын болған. Бірақ, мақал-мәтел билердің шешімінде үкім шығаруда құқық нормасы ретінде пайдаланылған. Елімізге белгілі ғалым Сәкен Өзбекұлы осы мәселелер туралы мынадай дұрыс қорытынды жасайды: «Қазақ билерінің өзіне тән ерекшелігі, басқа халықтарда кездеспейтін қасиеті, феномені – дау-жанжалдарды мағыналы, шешендік сөздермен шешуі, ешқандай құқық нормасына сүйенбей-ақ бір сөзбен дауды тоқтатуды қалыптастырған қазақ ұлты сөз мағынасына, оның шексіз мүмкіндігіне назар аударған» [17, 43 б.].

Қорытынды: Ал, жалпы алып қарағанда фольклордың патриоттық өсиет-өнегелерін, батырлық эпостарымыздың ерлік пен жанкешті әрекеттерді баяндайтын мақал-мәтелдеріміздің ұлттық рухты асқақтататын формулалық мәнін халқымыздың санасына сіңіру, жан-жақты насихаттау бүгінгі күн мұраты, мемлекет алдында тұрған ең көкейтесті мәселелердің бірі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасының Конституциясы.* – Алматы: *Жеті жарғы*, 2007. – 40 б.
2. *Өзбекұлы С. Арыстары алаштың.* – Алматы: *Жеті жарғы*, 1998. – 192 б.
3. *Өзбекұлы С., Қонабаев Ө. Мемлекет және құқық теориясы.* – Алматы: *Жеті жарғы*, 2006. – 264 б.
4. *Ойлар, ойлар // Шымкент келбеті.* – 2001. – 17 тамыз.
5. *Коммунист.* – 1983. – № 5.
6. *Вопросы философии.* – 1976. – № 12.

7. Законодательство о государственной службе в Республике Казахстан. – Алматы: Юрист, 2003. – 154 б.
8. Қоңыратбаев Ә. Эпос және оның айтушылары. – Алматы, 1975.
9. Күлтегін. – Алматы: Жалын, 1986. – 80 б.
10. Ыбраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 206 б.
11. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы. – 1984. – Т. 1. – 256 б.
12. Жұмалиев Қ., Габдуллин М. Қазақ эпостары туралы // Қазақ эпосы. – Алматы: Көркем әдебиет. – 1958. – 696 б.
13. Ыбраев Ш. Тарихымызды, мәдениетімізді қалай зерделеуді ешкімнен сұрамайтын кезде неге бұлай тартынишақтап отырғанымыз түсініксіз // Айқын. – 2007. – 7 наурыз.
14. Дорженов А.С. Ұлттық тәрбиенің тәлімі // Ақиқат. – 1991. – № 12.
15. Қазақтың 6000 мақал-мәтелі. – Алматы, 1995. – 339 б.
16. ҚР Қылмыстық Кодексі. – Алматы: Жеті жарғы, 2007. – 141 б.
17. Өзбекұлы С. Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқық. – Алматы: Мектеп, 2002. – 224 б.

References:

1. Constitution Of The Republic Of Kazakhstan. - Almaty: Zheti zhargy, 2007. - 40 p.
2. Ozbekuly S. Arystary of Alash. - Almaty: Zheti zhargy, 1998. - 192 P.
3. Ozbekuly S., Kopabayev O. theory of State and law. - Almaty: Zheti zhargy, 2006. - 264 P.
4. thoughts, thoughts // appearance of Shymkent. - 2001. - August 17.
5. Communist. – 1983. – № 5.
6. questions of philosophy. – 1976. – № 12.
7. legislation on the state service in the Republic of Kazakhstan. - Almaty: jurist, 2003. - 154 P.
8. Konyratbayev A. Epic and its speakers. - Almaty, 1975.
9. Kultegin. - Almaty: Zhalyn, 1986. - 80 P.
10. Ibraev sh. the world of the epic. Poetics of Kazakh heroic poems. Almaty: Nauka publ., 1993. - 206 P.
11. five centuries sing. - Almaty: Writer. – 1984. - Vol. 1 – - 256 P.
12. Zhumaliev K., Gabdullin M. about Kazakh EPOS. - Almaty: fiction. – 1958. - 696 P.
13. Ibraev sh. it is not clear why we hesitate so much when no one asks us to study our history and culture. - 2007. - March 7.
14. Dorzhenov A. S. teaching of National Education // truth. – 1991. – № 12.
15. 6000 Kazakh proverbs and sayings. Almaty, 1995. - 339 P.
16. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. - Almaty: Zheti zhargy, 2007. - 141 P.
17. Ozbekuly S. law in nomadic Kazakh civilization. - Almaty: Shkola publ., 2002. - 224 P.